

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KİFAYƏT BALAY qızı HACIYEVA

**LEKSİK TƏKRARLAR MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK
BÜTÜVÜ YARADAN FAKTOR KİMİ**

(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

10.02. 20. – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2010

*Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin
ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.*

Elmi rəhbər:

*Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir
üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
K.M.Abdullayev*

Rəsmi opponentlər:

*filologiya elmləri doktoru,
professor **S.A.Məhərrəmova***

*filologiya elmləri doktoru,
professor **Ə.Ə.Abdullayev***

Aparıcı təşkilat:

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi
dilçilik şöbəsi

Müdafia “30 Mart” 2010-cu il tarixdə saat 14:00-da Bakı
Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və
fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şu-
rasının (D.02.071) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat

“22 fevral” 2010-cu ildə göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi**

N.R.MUQİMOVA

*filologiya elmləri namizədi,
dosent*

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, ayrıca götürülmüş, yəni mətn-də tamamilə təcrid edilmiş söz heç də həmişə konkret bir məna bildirmir. O yalnız cümlə daxilində konkret məna əldə edir. Sözlər müəyyən mövzu ilə bağlı cümlələr yaradır, cümlələr isə öz növbəsində daha böyük sintaktik vahidlər əmələ gətirir. Ayrı-ayrı müstəqil cümlələrin bir-biri ilə müəyyən əlaqə əsasında yaratdığı birliyi, başqa sözlə, keyfiyyətcə tamamilə yeni sintaktik vahidi tədqiqatçılar müxtəlif terminlərlə adlandırırlar: *abzas, diskurs, frazafövqü birlik, mürəkkəb sintaktik bütöv, böyük sintaktik bütöv*. Əlbəttə, *böyük sintaktik bütöv* ilə *mürəkkəb sintaktik bütöv* (MSB) arasında, eləcə də *mürəkkəb sintaktik bütöv* ilə *diskurs (mikromətn* ilə *makromətn)* arasında müəyyən fərqlər vardır, lakin bu terminlər əksər hallarda sinonim kimi işlədir, çünki onlar hamısı bu və ya digər dərəcədə dolğunluqla bir anlayışı – cümlədən böyük, makromətndən isə kiçik rabitəli cümlələr birliyini nəzərdə tuturlar¹.

Dissertasiyada bu birliyin adı kimi *mürəkkəb sintaktik bütöv* terminindən istifadə edilir, lakin müxtəlif müəlliflərdən sitatlar gətirilərkən, onların fikirləri şərh edilərkən, eləcə də konkret hallarda terminoloji dolaşıqlıq yaradılmaması üçün eyni mənada həm də *mikro (mətn)* termini işlədir.

Müasir linqvistik tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri olan mətn dilçiliyi rabitəli nitqin qurulma qaydalarını və mətnin bu qaydalarla ifadə edilən məna kateqoriyalarını öyrənir. Öz inkişafının ilk mərhələsində (ötən əsrin 60-cı illəri) mətnin linqvistikası, əsasən, mətnin rabitəliliyi və anlaşıqlılığının saxlanması üsullarını, şəxs və əşyanın koreferensiyasını (anaforik strukturlar, pronominallaşma, leksik təkrarlar və s.), cümlənin aktual üzvlənməsinin tələblərinə uyğun olaraq tema və remanın ayrılmasıINI öyrənirdi. Lakin mətnin yalnız formal rabitəliliyi vasitələrinin axtarışı tədricən tematikanın müəyyən təkrarlığına, nəzəri ümumiləşdirmələr aparılması zərurətinə və formal kateqoriyaların deyil, məzmun kateqoriyalarının müəyyən edilməsinin mümkünüslüyünə gətirib çıxartdı. XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq mətnin linqvistik tədqiqi öz istiqamətini bir qədər dəyişsə də, mətnin linqvistikasının ontoloji statusunda hələ qeyri-müəyyənlik var idi. Bu, görünür, ilk vaxtlarda sırf formal cəhdlər edilməsi və bu sahə üçün spesifik məzmun kateqoriyalarının olmaması ilə

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Məarif, 1998, s.180-181.

izah edilə bilər. Meydana çıxan bəzi nəticələr mətn linqvistikasının təbəqələrə ayrılmışına və iki istiqamətdə formallaşmasına gətirib çıxartdı. Birinci istiqamət düzgün kommunikasiyanın və bununla da, bütövlükdə mətnin düzgün qurulmasının təmin edilməsi ilə bağlı məzmun komponentlərini aşkara çıxarır. Mətn linqvistikasının daha ümumi mahiyyətə malik olan bu qolu söyləmin kommunikativ cəhətdən yönəldilmiş komponentlərinin – artıklär, yiyəlik və işarə əvəzlikləri, modal-kommunikativ ədatlar, qiymətləndirici sıfətlər, fəlin tərzləri və s.-nin məna fərqlərini müəyyən edir. İkinci istiqamət isə hər hansı qapalı mətnində olan dərin mənaların aşkar edilməsi ilə məşğul olur. Bu istiqamət mətnin aşkar görünməyən mənasının izahı kimi hermenevtikaya (gizlin mənaların yozumuna) yaxınlaşır.

Göründüyü kimi, mətn linqvistikasının əhatə dairəsi çox genişdir. Onun əhatə dairəsinə daxil olan çox geniş məsələlərin müəyyən hissəsi isə tər ayrı-ayrı dillərin, istərsə də müxtəlif dillərin materialları əsasında müxtəlif aspektlərdə bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir, lakin heç öyrənilmiş və ya kifayət qədər araşdırılmamış məsələlər də az deyildir. Onlardan biri də MSB-də leksik təkrarlar məsələsidir.

Leksik təkrarlar mətnin rabitəliliyinin təmin edilməsi vasitələrindən biri kimi ingilis dilinin materialları əsasında müəyyən qədər öyrənilsə də, Azərbaycan dilinin materialları əsasında ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır. Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında kontrastiv şəkildə isə bu problem ümumiyyətlə tədqiq edilməmişdir. Halbuki leksik təkrarların müxtəlif dillərdə mətnyaratma xüsusiyyətlərində, mətnində təzahür formalarında olan oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi dillərin tipoloji inventarının tamamlanması üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan leksik təkrarların mətnin rabitəliliyinə xidmət edən vasitələrdən biri kimi Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında kontrastiv şəkildə araşdırılması aktual məsələ kimi qalmaqdadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada iki müxtəlifsistemli dildə – Azərbaycan və ingilis dillərində MSB-nin yaranmasında leksik təkrarların təzahür etdiyi əsas formalar (tam təkrar, natamam təkrar, əvəzlikli təkrar, sıfır və ya elliptik təkrar)¹, oynadıqları rol, yerinə yetirdikləri funksiyalar, leksik təkrarların mətnyaratma imkanları, bu imkanların asılı olduqları amillər və s. ilk dəfə olaraq kontrastiv-tipoloji planda sistemli şəkildə araşdırılır, leksik təkrarların təzahürünün səbəbləri, bu tək-

¹ K.M.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s.180.

rarların müxtəlif dillərdə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi mətn-yaradıcı amil kimi təzahür edən leksik təkrarlar çərçivəsində Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyən edib inventarlaşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Azərbaycan və ingilis dillərində leksik təkrarların əsas təzahür formalarını müəyyənləşdirmək,
- leksik təkrarların mətnyaratma imkanlarını,
- mətnin formallaşmasında oynadıqları rolü,
- mətndə yerinə yetirdikləri funksiyaları,
- malik olduğuqları üslubi xüsusiyyətləri,
- mətnin strukturunda yerini aşkara çıxarmaq.

Bunların tədqiq bünövrəsi kimi isə MSB-lərin tədqiqi tarixini işıqlandırmaq, MSB-lərin strukturu, həcmi və sərhədi ilə bağlı fikirləri təqidi şərh etmək və ümumiləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda kontrastiv və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir. Bu metodlar vasitəsilə qohum olmayan dillərin (Azərbaycan və ingilis dillərinin) fərqli cəhətlərindən başqa, oxşar, ümumi cəhətlərini də üzə çıxarmaq mümkün olur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada mənbə kimi Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmış müxtəlif bədii mətnlərdən, o cümlədən tarixi abidələrin və dastanların mətnlərindən, eləcə də diskursiv materialdan – bu dillərin daşıyıcılarının şifahi nitqindən götürülmüş fraqmentlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan və ingilis dillərində MSB, predmeti isə MSB-lərdə mətnin rəbitəliliyini təmin edən vasitələrdən biri kimi işlənən leksik təkrarlardır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar mətn linqvistikası sahəsində aparılan araşdırmlarda, müxtəlif dillər üzrə kontrastiv-tipoloji tədqiqatlarda tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərin filoloji istiqamətli fakültələri üçün ingilis və Azərbaycan dillərinin nəzəri qrammatikalarının tərtibində, kontrastiv-tipoloji dilçiliyə aid xüsusi kursların tərtibi və tədrisində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyada müdafiəyə aşağıdakı **nəzəri müddəalar** çıxarılmışdır:

- Təkrarların bütün növləri MSB-nin tamlığını təmin edən vasitə roluunu oynayır;
- Təkrarlar MSB-nin konstituentləri arasında yalnız məna əlaqəsi

yaratmır, bir sıra dillərdə MSB-nin ikinci komponentində reprezentasiya edilən söz və ya söz birləşməsi (təkrar təqdimat) birinci komponentdə heç bir məna yükü daşılmır və sərf ornamental funksiya yerinə yetirir;

– Leksik təkrarlarla reallaşan zəncirvari adlandırılan əlaqə, əsasən, elmi və bədii ədəbiyyatın dili üçün, sinonimik paralel əlaqə isə publisistik üslub üçün xarakterikdir;

– MSB-nin məntiqi təşkilində vacib amil kimi çıxış edən tam leksik təkrarlar artıq məlum olana işarə etdiyi və heç bir yeni informasiya yükü daşımadığından MSB-nin ekspressivliyini artırma vasitəsi kimi çıxış edir, onun komponentlərini bir-birinə bağlayır;

– MSB-də elliptik təkrar dilin qənaətə meyilli olmasını şərtləndirir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş 264 adda elmi ədəbiyyat və 33 adda mənbənin siyahılarından ibarətdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəələri Ümumi dilçilik kafedrasının elmi seminarlarında müzakirə olunmuş, respublika miqyaslı müxtəlif elmi-praktik konfranslarda məruzə edilmişdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti və predmeti, metodları müəyyənləşdirilir, müzakirəyə çıxarılan əsas müdədəalar, dissertasiyada istifadə edilən mənbələr, dissertasiyanın quruluşu və aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Mürəkkəb sintaktik bütöv və onun yaranmasında təkrarların rolü” adlanan **I fəsli** iki bölmədən ibarətdir.

I bölmədə mürəkkəb sintaktik bütöv və ya mətn anlayışının mahiyəti, abzas-mətn münasibətləri, rabitəlilik anlayışı, mətni təşkil edən cümlələr arasındaki məna əlaqələri və mətnlə bağlı bir sıra digər məsələlər aydınlaşdırılır, tədqiqatçıların həmin promlemlərlə bağlı fikirləri şərh edilir.

N.S.Pospelova görə, rabitəli nitqin sintaktik vahidi sadə və mürəkkəb cümlə deyil, məhz rabitəli nitq kontekstindən çıxarıllarkən öz sintaktik bitkinliyini və müstəqilliyini saxlayan MSB-dir¹. Onun fikrinə, MSB çox

¹ Пospelov H.C. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Доклады и сообщения Института русского языка. Вып. II. М.-Л., 1948, с.68.

“qapalı sintaktik quruluş”a malikdir və bu cəhət onu həmişə fərqləndirir. Mürəkkəb cümlədən fərqli olaraq, MSB onun tərkibindəki yanaşı cümlələrin fikrin rəvan inkişafını deyil, sıçrayışlılığını əks etdirdikdə bu cümlələr arasında mövcud olan sintaktik əlaqələrin kəsilən, qeyri-müntəzəm xarakteri ilə səciyyələnir¹.

Mətn təkcə müvafiq əlaqələrlə bağlanan cümlələr birliyi deyildir, o, dialoq və şeirləri də əhatə edir. K.Qauzenblazın qeyd etdiyi kimi, həmcins olmayan iki və ya daha artıq aktiv iştirakçının ardıcıl surətdə düzülən dia-loji nitqi də mətndir².

MSB-də məzmun və onun vahidliyi ilə bağlı onu demək olar ki, məzmununa görə yaxın olan cümlələri birləşdirməklə mətn yaratmaq mümkün olduğu halda, məzmunca bir-birindən uzaq olan cümlələri birləş-dirməklə mətn yaratmaq mümkün deyildir, çünki həmin cümlələr arasında məntiqi əlaqə olmur.

Bəzi tədqiqatçılar abzası ön plana çəkərək, cümlə ilə müqayisədə MSB-ni deyil, məhz abzası daha böyük sintaktik vahid kimi götürürlər. Zənnimizcə, MSB – başlangıç və son sərhəd nöqtələrinə malik sintaktik vahid olduğu üçün, onu abzasa bərabər hesab etmək doğru olmazdı.

K.M.Abdullayevə görə isə, abzas və MSB bir-biri ilə əlaqəli olsalar da, müxtəlif səviyyə və sistemlərə aid olduqları üçün onları eyniləşdirmək olmaz; MSB özündə bir neçə abzası birləşdirə bildiyi kimi, bir abzas da bir neçə MSB-ni əhatə edə bilər³.

Düşünürük ki, buradan belə bir ümumi nəticə çıxarmaq olar: mətn bir-biri ilə sıx əlaqədə olan cümlələr çoxluğudur, o, müəyyən bir sistemə malikdir, özündə müəyyən informasiya cəmləşdirir; mətnə daxil olan cümlələr bir-biri ilə mexaniki surərdə deyil, yeni keyfiyyət və kəmiyyətdə, qanuna uyğun şəkildə, semantik və formal əlaqələrlə birləşir.

MSB-lərin komponentləri arasındaki əlaqə iki cür olur: a) formal əlaqə (təkrarlar, bağlayıcılar və s.), b) məzmun əlaqəsi və ya semantik əlaqə (məsələn, ardıcılıq əlaqəsi). N.A.Turmaçova frazafövqü vahidlərdə grammatik əlaqənin beş növünü göstərir: zəncirvari, paralel, şüalı, birləş-

¹ Пospelов Н.С. Развитие синтаксиса современного русского языка. Сборник статей. М.: Наука, 1966, с.53.

² Гаузенблаз К. О характеристике и классификации речевых произведений // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М., 1978, с.67-77.

³ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s.189.

dirici və situativ¹. Bu əlaqə tiplərinin hamısını birləşdirən ümumi əsas məhz təkrarlardır.

Mətni təşkil edən cümlələr arasında məzmun, məna əlaqəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mətnə daxil olan cümlələr mütləq bir-biri ilə ümumi bir ideya ətrafında bağlanmalıdır, əks təqdirdə mətn bir-biri ilə əlaqəsi olmayan cümlələr toplusundan ibarət olardı.

Tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, MSB-də üç əsas hissə olur: başlanğıc, orta və son. Təkrarın tutduğu yerin başlanğıc, orta və ya son olması mətnin daxilən paylanmış elementlərinin məzmun mahiyyətini dəyişmir. MSB-nin linqvistik böyük və kiçik üzvləri arasında münasibətlər təkrar vasitəsilə aydınlaşdırılır.

K.Abdullayevin fikrincə, mətnin başlanğıc hissəsi onun mövzusunun açılmasının başlanğıc hissəsi hesab olunur və bu hissəyə aid olan cümlələrdə əksər hallarda əvəzliklər və ya digər qrammatik vasitələrdən istifadə olunmur, yəni onların mövcudluğu sezilmir. Mətnin orta hissəsi başlanğıcda verilənlərin ümumi mənasının açılmasına xidmət edir, son hissə isə mövzunun konkretləşdiyi hissədir. Lakin bir sıra mətnlərdə məhz son hissə başlanğıc hissədəki mənanı ümumiləşdirərək yekunlaşdırır. Hər iki halda mətnin orta hissəsi onun əsas məlumat daşıyıcısı olur².

Məzmun birgəliyinin yalnız məndaxili hissələr üçün əhəmiyyətli olmasından çıxış edən V.Dressler mətnin emik səviyyədə sərhədinin müəyyənləşdirilməsində pauza meyarına istinad etməyi təklif edir³.

Bizcə, bu fikirlə heç də tam mənada razılışmaq olmaz. Məsələn, dialoqlarda mətnin sərhədlərini bu meyar əsasında müəyyən etmək mümkün olmazdı, çünki dialoqlarda onun iştirakçılarının danışıqları arasındaki fasılələr həddən artıq böyük ola bilər.

K.Abdullayev mətnin sərhədlərini göstərən ən mühüm sintaktik məqamın təkrar olduğunu göstərir⁴. Doğrudan da, məhz təkrarlar mətnin sərhədlərinin çox vacib amili kimi özünü göstərir. Dissertasiyada elə bu amil əsas götürülür.

¹ Турмачева Н.А. О типах формальных и логических связей в сверхфразовом единстве. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1973.

² Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1976, с.38.

³ Дресслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М., 1978, с.67.

⁴ Abdullayev K..M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzərj problemləri. Bakı: Maarif, 1998, c.208.

Tədqiqatda digər mətnyaradıcı amillərə də (inversiya, xiazm, bir sıra struktur-grammatik göstəricilər, işarə əvəzlikləri, qiymətləndirici və qüvvətləndirici ədatlar, bəzi sərf üslubi vasitələr) toxunulur.

I fəslin *ikinci bölməsində* təkrarların başlıca xüsusiyyətləri və mürrəkkəb sintaktik bütövün yaranmasında oynadığı rol araşdırılır.

Mətnin komponentləri arasındaki əlaqə vasitələrinin ən geniş yayılmış, universal növü, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təkrardır.

Təkrar xüsusi məna ifadə edən sözün – temanın ön plana çıxarılması ilə bağlıdır. O həmçinin remanın məntiqi fərqləndirilməsinin effektiv və geniş yayılmış vasitəsidir¹. K.Abdullayev təkrarı mətnin bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi qiymətləndirir, mətnin özünəməxsus düyünlü nöqtələrində məhz cümlənin təkrarının daha effektiv rol oynadığını qeyd edir².

Təkrarlar mətnin komponentlərinin əlaqəliliyi üçün əsas amillərdən biridir. Onlar iki hissədən ibarət olur: təkrarlanan hissə, təkraredən hissə. Mətnin komponentlərinin əlaqəsi bu iki hissənin birləşməsilə yaranır.

Təkrarlar həm də mətnin mənasını qüvvətləndirmək üçün işlədir. Onlar fikrin güclü və ya zəif şəkildə çatdırılmasına imkan yaradır. Mətndə məna bütövlüyünü daha güclü hiss etdirmək üçün yalnız bir cümlədəki müəyyən komponentin digər cümlədə təkrarından deyil, həm də bir cümlənin daxilində bu və ya digər sözün dəfələrlə təkrarından da istifadə olunur.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti təkrarların, əsasən, mətndə sözləri bir-birilə əlaqələndirmək, emosional halları nəzərə çarpdırmaq (bu xüsusiylə anaforik təkrarlar üçün xarakterikdir) və müəyyən xarakteri daha qabarıq şəkildə təsvir etmək məqsədilə işləndiyini göstərir.

Təkrarlı tərkiblər tam və ya natamam paraleлизmlər yaradır, tək halda işlənə bilmir, paralel tərkiblər isə bir-birinə münasibətdə ya qarşılaşdırma, fərqləndirmə, ya da sadalama mənasında işlənir. Üzvlənməyən tərkiblər hesab olunan belə tərkiblərdə hər hansı şəkildə ixtisar aparıla bilməz.

Məlum olduğu kimi, mətnin komponentləri arasında əlaqə növlərin-dən biri zəncirvari əlaqədir. Leksik təkrar vasitəsilə zəncirvari əlaqə nitqi təbiiləşdirir, ona sadəlik verir. Bundan başqa, zəncirvari əlaqə vasitəsi kimi leksik təkrardan istifadə nitqə dəqiqlik, aydınlıq, ciddilik gətirir. Hər

¹ Сильман Т.И. Проблемы синтаксической стилистики. Л., 1967, с.71.

² Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998 s.234.

hansı sözün təkrarı mətndə cümlələr arasında ən möhkəm və etibarlı əlaqədir. Zəncirvari əlaqənin bu tipinin elmi və rəsmi ədəbiyyatda, texniki nitqdə, publisistikada geniş yayılması da elə bununla izah edilir.

Publisistikada təkrar vasitəsilə zəncirvari əlaqə çox vaxt ekspressiv, emosional xarakter daşıyır, təkrarın cümlələrin qovuşağında olduğu hallarda bu ekspressivlik, emosionallıq daha güclü olur.

Zəncirvari əlaqənin ən geniş yayılmış növlərindən biri məhz leksik təkrarlar vasitəsilə reallaşan “mübtəda-mübtəda” əlaqəsidir. Belə əlaqəsi olan mətndə birinci cümlədəki mübtəda sonrakı cümlədə məhz mübtəda kimi təkrarlanır. Məsələn:

...Elə bil iki Təhminə vardı – biri Zaurla görüşlərdə mövcud olan Təhminə – Zaur onun hər sözünə inanmağa hazır idi – biri də başqa, Zaura yad, Zaurun tanımadığı, amma bir çox adamların fikrində, dilində, təsəvvürlərində mövcud olan Təhminə ... Hansı Təhminə daha real, daha həqiqi idi? (Anar).

Beləliklə, leksik təkrarları eyni sözün dəfələrlə əlaqəli şəkildə təkrarlanması ilə yaranan və vahid nominativ xarakterli məna ifadə edən nominativ nitq vahidi kimi müəyyənləşdirmək olar. Deməli leksik təkrar dil və nitq hadisəsidir.

II fəsil “Azərbaycan və ingilis dillərində leksik təkrarların əsas formalı” adlanır. Hər iki dildə leksik təkrarların dörd növünün – tam leksik təkrarlar, natamam leksik təkrarlar, əvəzlikli (pronominal) təkrarlar və sıfır (elliptik) təkrarların araşdırıldığı bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmədə tam leksik təkrarlar araşdırılır. Tam leksik təkrarlanma zamanı mətnin əvvəlki cümləsindəki leksik vahid sonrakı cümlələrdə müxtəlif dəyişikliklərlə deyil, olduğu kimi, tam formada təkrarlanır. Mətnin dərk olunmasında tam leksik təkrarların rolü böyükdür. Belə təkrarlar mənanın daha qabarıq şəkildə ifadəsinə xidmət edir.

Sintetik quruluşlu Azərbaycan dilində cümlə söz sırası və intonasiya əsasında qurulur. Cümlənin bu və ya digər üzvünün aktuallaşdırılması ilə bağlı olaraq söz sırası dəyişdirilə, inversiya edilə bilər. İversiya zamanı məntiqi vurgu cümlədə xəbərdən əvvəlki üzvün üzərinə düşür¹. Tam leksik təkrarlanma da cümlənin müəyyən üzvünün aktuallaşdırılması vəsiyəti kimi çıxış edə bilir. Bundan başqa, inversiya və tam leksik təkrar birlikdə aktualizator rolunu oynaya bilər.

¹ Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977, s.10

Analitik quruluşlu ingilis dilində müxtəlif cümlədə əlaqələr söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiya, əvəzliklər, artikllər və s. vasitələrin köməyilə reallaşır. Söz sırasının sabitliyi bu dildə inversiyanın aktuallaşdırıcı vasitə kimi imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır. Bu məhdudiyyət digər vasitələrlə, o cümlədən tam leksik təkrarlarla kompensasiya edilir.

Dissertasiyada MSB-lər onlardakı tam təkrarların ifadə vasitələrinə görə ismin (və ya digər nitq hissələrinə aid sözün), söz birləşməsinin və cümlənin tam təkrarı ilə yaranan ikikomponentli və çoxkomponentli MSB-lərə bölünür.

İsimlərin tam təkrarı mətnində hadisənin başlanması və sona yetməsinin ifadəsini təmin etməklə mətnyəradıcı vasitə kimi çıxış edir.

İngilis dilində isimlərin, xüsusilə ümumi isimlərin mətn boyunca bir neçə defə təkrarlanması onların qarşısında artiklin dəyişməsilə müşayiət olunur: başlangıç mərhələdəki isim orta və son mərhələlərdə təkrarlanarkən müəyyənlik bildirən *the* artikli ilə işlənir (bu hal, əsasən, ümumi isimlərdə müşahidə edilsə də, xüsuslu isimlərlə də mümkündür). Artikllərin inkişaf etdiyi dillərdə müəyyənlik müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər ilə ifadə edilir, çünki artikllər dinləyici və ya oxucuya mətnin işarələrini və onların qarşılıqlı asılılığını başa düşməyə kömək edən siqnallardır¹.

Mətnində ismin tam təkrarı mənanı açmaq üçün mühüm vasitələrdən biridir. Mətn əslində elə məhz mənanın açılması prosesində formalaşır.

Azərbaycan və ingilis dillərində söz birləşmələrinin təkrarlanması ilə yaranan mətnlərdə söz birləşmələrinin daha çox “sifət+isim”, “say+isim”, “əvəzlik+isim”, “isim+isim” modellərindən istifadə olunur. Məsələn:

O, təaccüb elədi ki, həmin gördüyü goca kişi əyləşib yuxarı başda döşəyin üstə. Söz yox, əlüstü başa düşdü ki, goca kişi elə qazının özüdür (C.Məmmədquluzadə).

They don't want clever men; clever men have ideas, and ideas cause trouble ... (Maugham) ‘Onlar **ağıllı insanları** istəmir; **ağıllı insanların** öz ideyaları olur, ideyalar isə problemlər törədir’.

Bu mətnlərin qurulmasında aparıcı vahid rolunda “sifət+isim” modeli üzrə qurulmuş *goca kişi* və *clever men* “ağıllı insanlar” birləşmələri çıxış edir. Məhz onlar həmin mətnlərin məzmununun açılmasını təmin edir.

Azərbaycan dilində “isim+isim” strukturlu birləşmələr üç növ təyini söz birləşməsi qrupunda birləşir. İngilis dilində “isim+isim” strukturlu söz

¹ Вайнрих Х. Текстовая функция французского артикля // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М., 1978, с.377.

birləşmələri Azərbaycan dilindəkindən bir qədər fərqlidir. Burada yiyəlik halın iki ifadə vasitəsi vardır. Cansızları bildirən isimlərin yiyəlik halı *of* göstəricisi ilə, canlıları bildirən isimlərin yiyəlik halı isə həm *of* göstəricisi, həm də 's şəkilçisi vasitəsilə düzəlir.

Mətndə onu təşkil edən cümlələr təkrar edilməklə bir-birinə koherent şəkildə bağlanır. Belə mətnləri tədqiqatçılar zəncirvari mikrostrukturların birliyi hesab edirlər.

İngilis dilində cümlədə sözlər “mübtəda + xəbər + II dərəcəli üzvlər” modeli üzrə sıralanır. Sözlərin sırasının pozulması, yaxud inversiya cümlənin müəyyən üzvünün aktuallaşdırılması ilə bağlı olur. MSB-də söz və söz birləşmələrinin tam təkrarı zamanı inversiya mümkündür, lakin cümlənin tam təkrarı onun struktur mürəkkəbliyi ilə bağlı olaraq bu imkanları məhdudlaşdırır: *Unlike lovers they possessed no past; unlike man and wife, they possessed no future...* (Fitzgerald) ‘Sevgililərdən fərqli olaraq onların keçmiş yox idi; ər və arvaddan fərqli olaraq onların gələcəyi yox idi...’ Bu mətndə formal baxımdan ideal cümləyə uyğun gələn *They possessed* cümləsi tam təkrarlanaraq MSB-nin rabitəliliyini təmin etmiş, eyni zamanda ona ekspressivlik vermişdir.

Ümumiyyətlə, tam təkrar artıq məlum olana işarə etdiyi və yeni informasiya daşımadığı üçün onun əsas rolu MSB-nin emfatikliyini artırmaq, ona ekspressivlik verməkdir. Lakin cümlə səviyyəsində təkrar nominasiya MSB-nin məntiqi təşkilində də mühüm vasitələrdən biridir.

II fəslin *ikinci bölməsində* natamam leksik təkrarlar analiz edilir.

MSB-lərdə ikinci, üçüncü və daha sonrakı komponentlərdə eyni formada deyil, müəyyən dəyişikliklərə məruz qalaraq təkrarlanan leksik vahidlər natamam leksik təkrarlar hesab olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərində sözlər, söz birləşmələri və cümlələrin tam təkrarları bir çox cəhətdən bənzərdirsə, natamam leksik təkrarlar bir sıra fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Bu fərqlər, əsasən, həmin dillərin qrammatikasındaki fərqliliklərdən irəli gəlir. Azərbaycan dilində natamam leksik təkrarları ifadə vasitələrinə görə ismin natamam təkrarı və söz birləşməsinin natamam təkrarı ilə yaranan ikikomponentli və çoxkomponentli MSB-lərə ayırmaq olar.

İsmin natamam təkrarı onun kökünə və ya əsasına MSB-nin ikinci və daha sonrakı komponentinə müxtəlif şəkilçilərin (hal, mənsubiyyət və s.) artırılması hesabına baş verir. Belə təkrarlar həm ikikomponentli, həm də çoxkomponentli MSB-lər üçün xarakterikdir. Məsələn, *Məgər, sultanim, oğlan o arada yixılmışdı. Qarğı-quzğun qan görüb oğlanın üstünə*

qonmaq istədi (KDQ) mətnində ilk komponentdə adlıq halda işlənmiş *oğlan* sözü ikinci komponentdə artıq yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edərək təkrarlanmışdır.

MSB-də mürəkkəb adlar da natamam şəkildə təkrarlana bilər: *Dirsəxan dutsaq oldu, gedər. Dirsəxanın dutsaq olduğundan Oğuz bəylərinin xəbəri yox* (KDQ).

İngilis dilində isə vəziyyət tamamilə fərqlidir. Bu dildə ismin yalnız iki hali – nominativ və genitiv halları olduğundan natamam təkrarlar yalnız genitivdə – 's şəkilçisinin iştirakı ilə təkrarlanır. Bundan başqa, natamam təkrarlar genitivin semantikasına uyğun gələn *of* göstəricisi ilə də çıxış edir. Azərbaycan dilindəki digər hal mənaları ingilis dilində sözənlər və artıklar vasitəsilə reallaşır. Məsələn:

No one can order a lunch better than Roy, and generally by the time the critic has eaten half a dozen oysters and a cut from a saddle of baby lamb, he has eaten his words, too. It is only poetic justice that when Roy's next novel comes out the critic should see in the new work a very great advance (Maugham) ‘Heç kim Roy qədər gözəl nahar sifariş edə bilməz və həmişə o tənqidçi yarımdüjün istridyə və bir parça körpə quzu əti yeyəndən sonra öz əvvəlki fikrindən dönmüş olur. Royun hər növbəti əsəri işıq üzü görəndə həmin tənqidçinin onun bu əsərinin çox böyük gələcəyi olduğunu deməsi artıq yalnız poetik bir həqiqət kimi səslənir’.

Söz birləşməsinin natamam təkrarı ilə yaranan ikikomponentli və çoxkomponentli MSB-lərdə natamam təkrarlar “isim+isim”, “say+isim”, “sifət+isim”, “əvəzlik+isim” modellərinə uyğun gəlir.

Dissertasiyada ikikomponentli və çoxkomponentli MSB-lərdə söz birləşməsinin natamam təkrarının bütün növləri ətraflı təhlil edlir.

III bölmədə MSB-lərdə əvəzlikli təkrarlar araşdırılır. Əvəzlikli təkrar mətnin ilk komponentində iştirak edən bu və ya digər leksik vahidin sonrakı komponentlərdə müvafiq əvəzliklə ifadə olunmasıdır. Öz sintaktik mahiyyətinə görə əvəzlikli əlaqə leksik təkrar və zəncirvari sinonimik əlaqədən fərqlənmir. Əvəzlikli əlaqənin də əsasını cümlələrin struktur əlaqəliliyi təşkil edir. Onlar arasındaki fərq müstəsna rolun əvəzliklərə məxsus olduğu struktur əlaqəliliyin ifadə üsulundadır¹. Ümumiyyətlə, əvəzliklərin təkrarı mətndə cümlələr arasında sıx əlaqə yaradan, mətnin mütəşəkkilliyyini təmin edən ən mühüm üsullardan biridir. Bu, nümunələrdən də görünür:

¹ Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М.: Высшая школа, 1991, с.57.

Qərib güclü olmaq istəyirdi. İstəyirdi ki, Gülsümün ona yazılı gəlməsin, Gülsüm onu sevsin (İ.Məlikzadə).

The curate's name was Galloway; he was a tall ungainly man with untidy black hair and a small sallow dark face. I suppose he was quite young, but to me he seemed middle-aged (Maugham) ‘Vikarinin adı Qəlouey idi; o, qara, qarmaqarışlı saçlı və xırda, sarımtıl, tutqun bənizli, hündür, ariq, yöndəmsiz bir adam idi. Güman edirəm ki, o tamamilə cavan bir adam idi, amma mənə elə gəlirdi ki, o, ortayaşlıdır’.

Bu nümunələrdə mətnin komponentləri bir-birinə anaforik təkrarla – ilk komponentdəki sözün növbəti komponentdə əvəzliklə təkrarlanması ilə bağlanmışdır. Lakin mətnin komponentləri bir-birinə həm də kataforik təkrarla bağlanır bilər. Bu zaman təkrarlanma əks istiqamətdə olur: mətnin birinci komponentində işlənən dil elementi (adətən işarə əvəzlikləri və determinativlər) sonrakı komponentdə işlənəcək müvafiq üzvü əvəz edir:

She rang Michael up and made an appointment with him at the theatre. Michael liked Dolly as little as she liked him ... (Maugham) ‘O, Maykla zəng vurub onunla teatrda görüş təyin etdi. Dolli Maykli nə qədər xoşlamırdısa, Maykl da Dollini o qədər xoşlamırdı’.

Onu ölkədə tanımayan yoxdur. Həmid muğamların gözəl ifaçısıdır.

Əvəzliklər yalnız ayrı-ayrı sözlərin deyil, söz birləşmələrinin də təkrarı kimi işlənə bilər. Məsələn:

Hər iki dildə işarə əvəzlikləri mətndə çox mühüm konstruktiv yük daşıyır: onlar mətnyaratıcı funksiya yerinə yetirir, mətnin komponentləri arasında anaforik və kataforik əlaqə yaradır. Mətnin komponentlərinin təkrarları vasitəsilə bağlanmasında, əsasən, *o, bu* işarə əvəzliklərindən istifadə edilir. Məhz onlar mətnin əsas mənasının açılmasına kömək edir.

IV bölmədə sıfır (elliptik) təkrarlardan bəhs edilir. Elliptik söyləmlərin işlənməsi mətnin müəllifinin ilkin şərtlərinə əsaslanır: adresat ünsiyət situasiyasından və ya kontekstdən əldə etdiyi müəyyən biliklərə malik olur və onların əsasında nəticə çıxara bilər. Bu, məlumatın artıq ola bilən hissəsinin sözlə ifadə edilməməsinə, onun elliptik şəkildə çatdırılmasına imkan verir. K.Abdullayevin yazdığı kimi, elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğu üzərində qurulur və məhz belə bir yoxluq elliptik komponentləri başqa komponentlərlə daha sıx şəkildə bağlayır¹. Deməli, ellipsis öz ifadəsini tapmayan, lakin tapılması mümkün

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s.235-238.

olan komponentin buraxılmasıdır, başqa sözlə, mətnin hər hansı komponentində bu və ya digər vahidin formal baxımdan iştirak etməməsidir.

Ellipsisi təyin etmək üçün cümlənin pozision analizi metodikasından istifadə olunur. Bu metodikaya görə, cümlə bütün üzvlərinə müəyyən mövqelərin təhkim olunduğu bir model kimi nəzərdən keçirilir¹.

Ellipsisin iki növü fərqləndirilir: analipsis (irəli ellipsis) və katalipsis (geri ellipsis)². Onlar özünü mətn səviyyəsində də göstərir. Müşahidələr göstərir ki, mətnində analipsis daha çox tətbiq olunur. Məsələn:

... But after tea the hostess asked them if they had brought it. They shyly admitted that they had ... (Maugham) ‘... Amma çaydan sonra ev sahibəsi onlardan onu gətirib-gətirmədiklərini soruşdu. Onlar utana-utana [gətirdiklərini] etiraf etdilər’.

İkinci yaşılbaş sona neçə il bundan əqdəm Tiflisdə peyda olub, az qalmışdı sünnini-şıəni bir-birinə qırdırırsın. Gəncə yaşılbaş sonrası həmçinin (Ə.Haqverdiyev).

İngilis dilində cümlədə zaman göstəriciləri, modal fellər və s. bu tipli sözlərlə işlənən fellər ikinci replikada çox zaman buraxılır. Katalipsis də daha çox belə hallarda təzahür edir:

– *Let's go there right away* ‘Gəl ora elə indi gedək’.

– *We will, darling. I'll go any place any time you wish* (Hemingway) ‘Gedəcəyik, əzizim. Sən nə vaxt, hara istəsən, gedəcəyəm’.

Ellipsisləşmə zamanı mətnin komponentləri arasında əlaqə heç də zəifləmir, çünki təkrar bütün gücü ilə özünü məhz başlangıçda göstərir, başlangıç mərhələ isə, məlum olduğu kimi, bütün mətnin struktur-semantik gücünün məhz bazasıdır³.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində mübtədanın ellipsisini daha çox müşahidə edilir. Lakin belə ellipsis Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir.

İngilis dilində mübtədasız elliptik cümlələrdən personajların xarak-

¹ Трофимова Э.А. Основные принципы системного анализа стилистически отмеченных структур английской разговорной речи // Синтаксис предложения и сверхфразового единства в английском языке. Вып. 2. Ростов-на-Дону, 1978, с.92.

² Shopen T. Language Typology and Syntactic Description. Second ed. Vol. II: Complex Constructions. Cambridge University Press, 2007, p.39-40.

³ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s.90-95.

teristikalarında geniş istifadə olunur¹: *Quite a character he was. Reminded me of my father, except that my old governer never read a book in his life and he drunk a bottle of French brandy a day...* (Maugham) ‘Ağır xasiyyətli idi o. Mənə öz atamı xatırlatdı, fərqli bircə onda idi ki, mənim atam ömrü boyu heç vaxt bir kitab da oxumamışdı və hər gün bir butulka fransız konyakı içirdi’. Obrazın təsvir olunduğu bu mətnindəki *Reminded me of my father* cümləsində *he* şəxs əvəzliyi ellipsisə uğramışdır.

Danışiq dilində, xüsusilə də dialoqlarda elliptik təkrarlar nəzərəçarpacaq dərəcədə çox işlənir. Elliptik təkrarların daha çox dialoqlarda işlənməsi müsahibin danışanın sözlərinə olan reaksiyasının (hiddət, qorxu, nifrət, ironiya və s.) bildirilməsi ilə bağlıdır².

Azərbaycan dilində mətnində cümlənin bütövlükdə ellipsisini müşahidə olunmur. Lakin mətnin ilk komponentində mübtəda ilə işlənmiş cümlənin sonrakı komponentlərdə elliptik mübtədalı cümlə şəklində təkrarlanmasına tez-tez təsadüf edilir. Belə təkrarlar mətnin komponentlərini bir-birinə bağlamaqla yanaşı, həm də onun ekspressivliyini artırır: *Saltənat gözünü açanda gördü ki, Sona başının üstündə dayanıb; gördü ki, böyründə ağ mələfəyə bükülmüş uşaq var; gördü ki, uşaq ölüdür, qapqaradır; gördü ki, Sona ağlayır və gözlerini yumdu* (Ə.Əylisli).

Mətnin ilk komponentindəki xəbərin növbəti komponentdə (və ya komponentlərində) ellipsisə uğraması hər iki dil üçün səciyyəvidir. Elliptik cümlələr daxili və ya xarici kontekst ilə, situasiya ilə bərpa olunacaq ən azı bir üzvün buraxılmasını nəzərdə tutur. Cümlənin istər baş, istərsə də ikinci dərəcəli üzvləri ellipsisə uğraya bilər. Lakin əksər hallarda cümlənin xəbəri ellipsisə uğrayır.

Beləliklə, sıfır (elliptik) təkrarlar, digər təkrar növləri kimi, mühüm mətnyaradıcı amil kimi çıxış edir: mətnin komponentlərini bir-birinə sıx bağlayır, onun rabitəliliyini, bütövlüyünü təmin edir. Elliptik təkrarların rolu yazıda nə qədər əhəmiyyətlidirsə, şifahi nitqdə də bir o qədər böyükdür, çünki məhz onların sayəsində nitq daha lakonik, səlis və təsirli olur.

“Nəticə”də Azərbaycan və ingilis dillərində leksik təkrarların tədqiqatda müəyyənləşdirilmiş tipoloji xüsusiyyətləri inventarlaşdırılır.

¹ Трофимова Э.А. Основные принципы системного анализа стилистически отмеченных структур английской разговорной речи // Синтаксис предложения и сверхфразового единства в английском языке. Вып. 2. Ростов-на-Дону, 1978, с.99.

² Реунова О.Н. К вопросу о коммуникативном типе эллипса – повтора // Семантическое взаимодействие языковых единиц различных уровней. Л., ЛГПИ, 1985, с.81.

Müəllifin dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edən aşağıdakı elmi əsərləri çap olunmuşdur:

1. Leksik təkrarların mürəkkəb sintaktik bütövdə rolü // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. IV buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2000, s.279-281.
2. Leksik və sözdüzəldici vasitələrin mətndə funksiyaları // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. III buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2001, s.37-38.
3. Azərbaycan dilində təkrarlar // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. III buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2002, s.23-25.
4. İkikomponentli mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində təkrarlar (ingilis bədii ədəbiyyatı əsasında) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. III buraxılış. Bakı: Mütərcim, 2003, s.16-18.
5. Cümələ təkrarlarının mətndə formal əlaqə vasitəsi kimi rolü // Elmi xəbərlər.II buraxılış. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2004, s.129-131.
6. Ellipsisləşmənin mətn daxilində rolü // Elmi xəbərlər. IV buraxılış. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2005, s.77-78.
7. Mətnyaratıcı sintaktik fiqurlar (Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında) // Elmi xəbərlər. V buraxılış. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2006, s.86-88.
8. Azərbaycan və ingilis dilində elliptik cümlələr // Tədqiqlər. II buraxılış. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2007, s.385-390.
9. Mürəkkəb sintaktik bütövdə natamam təkrarlar (Azərbaycan və ingilis dili misalları əsasında) // Elmi xəbərlər. V buraxılış. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2008, s.132-135.
10. Лексический повтор как основной фактор сложного синтаксического целого (на материале азербайджанского и английского языков) // Вестник Казахского Гуманитарно-Юридического Университета. № 5. Астана, 2009, с.68-73.

Кифаят Балай гызы Гаджиева

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОВТОРЫ КАК ФАКТОР, ОБРАЗУЮЩИЙ СЛОЖНОЕ СИНТАКСИЧЕСКОЕ ЦЕЛОЕ (НА МАТЕРИАЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, двух глав и списков использованной литературы и первоисточников.

Во введении обосновываются актуальность темы, научная новизна, цели и задачи, теоретическая и практическая значимость исследования, определяются объект, предмет и методы исследования, даются сведения об использованных в диссертационной работе первоисточниках, о структуре и апробации диссертации.

I глава, озаглавленная «Сложное синтаксическое целое и роль повторов в его образовании», состоит из двух разделов. В *первом разделе* освещаются сущность понятия сложного синтаксического целого или текста, отношения абзац-текст, инверсия, роль, которую играет хиазм, указательные местоимения, ряд структурно-грамматических показателей, усилительные частицы и другие факторы в построении текста, связность, проявляющаяся как взаимная зависимость компонентов текста, смысловые связи между предложениями, составляющими текст, когерентность, являющая собой результат взаимной связи логико-семантических, синтаксических и стилистических разновидностей когезии, конституэнты и границы текста и ряд других вопросов, связанных со сложным синтаксическим целым, критически рассматриваются высказывания исследователей по этим вопросам.

Во *втором разделе* рассматриваются вопросы участия, роли повторения словосочетаний, лексических единиц, грамматических (например, временных и падежных форм) и фонетических категорий (например, различных звуков) и целых предложений в построении текста, основные особенности, которые проявляют в тексте повторы.

II глава посвящена основным формам лексических повторов в азербайджанском и английском языках. В этой главе, состоящей из четырех разделов, рассматриваются формы проявления лексических повторов – полные, неполные, местоименные и нулевые (эллип-

тические) повторы, роль, которую они играют, и особенности, которые они проявляют в построении текста, выявляются в рамках этих видов повторов сходные и отличительные черты азербайджанского и английского языков.

В **заключении** инвентаризуются выявленные в исследовании в рамках лексических повторов типологические черты азербайджанского и английского языков.

LEXICAL REPETITIONS AS A FACTOR FORMING A COMPOUND SYNTACTICAL WHOLE (ON THE MATERIALS OF AZERBAIJANI AND ENGLISH)

SUMMARY

The dissertation consists of an Introduction, two chapters, the Conclusion and the lists of the original sources and the used literature.

The **Introduction** substantiates the actuality of the theme, the scientific novelty, the main aim and tasks, the theoretical and practical significance, the objective and subject, the methods of the research, and gives brief information on the structure and approbation of the dissertation, as well as the necessary information on the original sources of the research and the used literature.

Chapter I entitled "A Compound Syntactical Whole and the Role of Repetition in its Formation" consists of two parts. The *first section* deals with such questions as the heart of the conception of the compound syntactical whole or text, a paragraph and text relations, the role of some factors in the text-forming, i.e. that of inversion, chiasmus as one of the means of cohesion of the text, demonstrative pronouns, a number of structural-grammatical indicatives, emphasizing particles, the connectedness showing itself as the mutual dependence of the constituents of the text, as well as the questions of the relations between sentences forming the texts, coherence as a result of mutual relations of the logico-semantic, syntactic and stylistic varieties of cohesion, the constituents and boundaries of the text, and some other problems concerning the text. In this section different ideas of the investigators on these problems are critically commented, too.

In the *second section* of this chapter the participation, the role of repetition of word-combinations, of lexical units, of grammatical categories (e.g. tense forms and case forms) and phonetical ones (e.g. various sounds) and of whole sentences in text formation, as well as the main features of lexical repetitions are elucidated.

Chapter II covers the main forms of lexical repetitions in Azerbaijani and English. In this chapter consisting of four sections different forms of lexical repetitions, i.e. complete, incomplete, pronominal and elliptical ones and the role and main features of these kinds of repetitions in text formation are investigated, and typological features of these languages

within the bounds of repetitions are ascertined.

In the **Conclusion** the typological features of Azerbaijani and English revealed within the bounds of repetitions in the dissertation, are inventoried.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

КИФАЯТ БАЛАЙ гызы ГАДЖИЕВА

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОВТОРЫ КАК ФАКТОР, ОБРАЗУЮЩИЙ СЛОЖНОЕ СИНТАКСИЧЕСКОЕ ЦЕЛОЕ
(на материале азербайджанского и английского языков)

10.02.20 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2010